

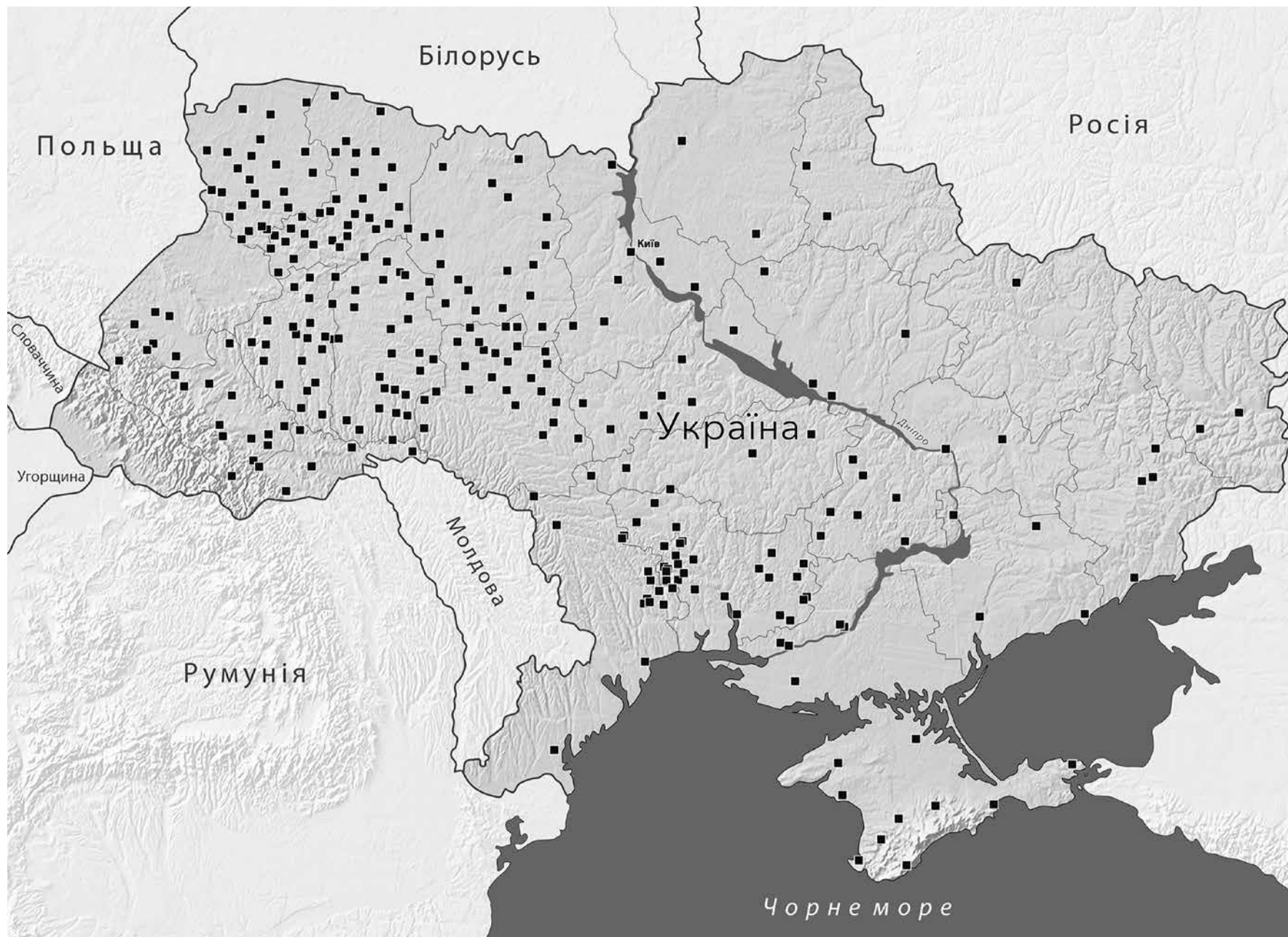
ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ

**ЗАХИСТ ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ
МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЧАСІВ
ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ**

У період німецької окупації 1941–1944 рр. на території сучасної України шляхом масових розстрілів було вбито понад мільйон єврейських дітей, жінок та чоловіків. Їх поховали у численних могилах. Міжнародний проект *Захистимо пам'ять* має на меті облаштування забутих масових поховань євреїв та ромів як місць пам'яті та інформації, щоб зберегти пам'ять про жертв для сьогодення та майбутнього. Проект виконувався завдяки фінансуванню *Міністерства закордонних справ Німеччини* під патронатом *Фонду Меморіал убитим євреям Європи* з 2016 по 2019 рр. у тісній співпраці із *Українським центром вивчення історії Голокосту*.

ЗМІСТ

02	– «Голокост від куль»
08	– Масові поховання сьогодні
12	– Пілотний проект
16	– Визначення поховань
20	– Історичне дослідження
24	– Педагогічна робота
28	– Облаштування
32	– Церемонії відкриття місць пам'яті вбитим євреям
44	– Виставка у Бердичеві
48	– Михайло Вайншельбойм
52	– Галина Шулятицька
56	– Пам'ять про вбитих ромів
64	– Імпресум

Карта сучасної України, на якій позначено 300 міст та сіл, де у 1941–1944 рр. було розстріляно 500 і більше євреїв. Масові розстріли відбувалися і в багатьох інших населених пунктах.

Андрій Уманський, Олександр Круглов (зміст), mr-kartographie, Gotha (карта)

«ГОЛОКОСТ ВІД КУЛЬ»

«Голокост від куль» – усе ще маловідома сторінка масового вбивства євреїв у Європі. Близько двох мільйонів єврейських дітей, жінок і чоловіків загинули у 1941–1945 рр. унаслідок масових розстрілів, які вчиняли німецькі підрозділи СС, поліції, військові частини, а також їхні місцеві помічники.

Систематичні вбивства почалися з моменту нападу на Радянський Союз 22 червня 1941 р. В антисемітському та антибільшовицькому світогляді націонал-соціалістів євреї вважалися опорою радянської держави. Спеціально створені айнзацгрупи отримали наказ знищувати єврейських чоловіків. Згодом убивства поширилися на жінок і дітей. Подекуди використовували так звані душогубки. На окупованих радянських територіях між Балтійським і Чорним морями жертвами цих злочинів, за сьогоднішніми оцінками, стали понад 1900 єврейських громад. Значно більшою є кількість місць розстрілів. Лише небагатьом євреям вдалося вижити завдяки тому, що їх переховували неєвреї. Роми, радянські військовополонені та пацієнти психіатричних лікарень також гинули внаслідок масових розстрілів.

Мізоч (Польща, з 1939 р. окупована Радянським Союзом, нині – Рівненська область України), 14 жовтня 1942 р. Євреї перед розстрілом.
Gustav Hille, Národní archiv, Prag, ČVKS NVZ, Az. 338/75

Розстріл євреїв у Дубоссарах (Молдавська РСР) 14 вересня 1941 р.
стрільцями айнзацкоманди 12 оперативної групи D.
Imperial War Museum, London

МАСОВІ ПОХОВАННЯ СЬОГОДНІ

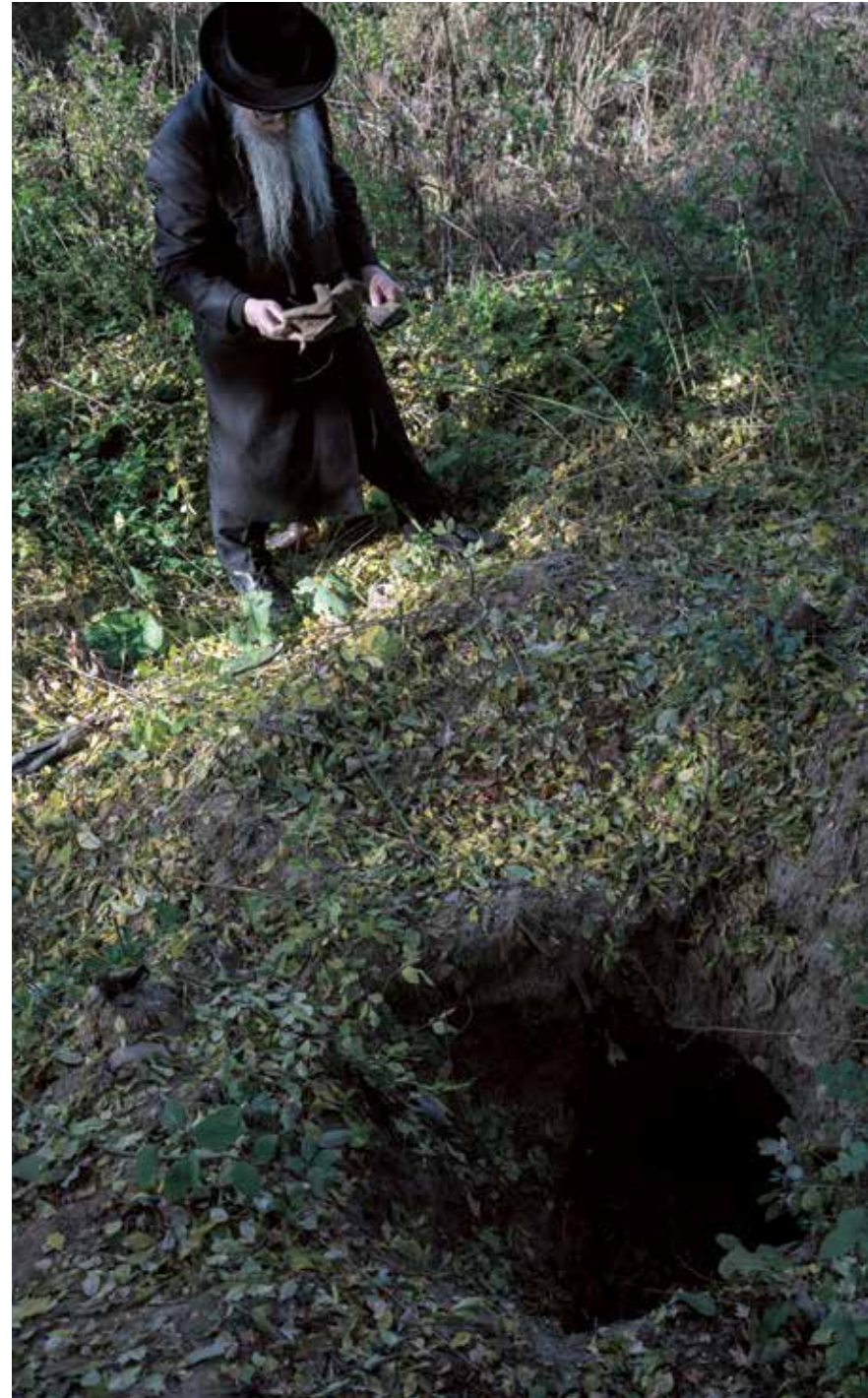
На території сучасної України розташовані близько двох тисяч масових поховань. У віддалених ярах і лісах, серед полів, у колишніх протитанкових ровах і піщаних кар'єрах було винищено, подеколи за кілька днів, цілі єврейські громади. На деяких місцях убивств ще за радянських часів поставили пам'ятні знаки, інші після війни пішли у небуття. Сотні масових поховань до сьогодні не позначено, не захищено й занедбано. Спалюжені могили справляють гнітюче враження. Багато ділянок перебувають у сільськогосподарському використанні.

Селище Зимівник (колишнє Куйбишеве, Херсонська область), 2016 р. Залишки пам'ятника на забутому масовому похованні. У багатьох населених пунктах цього регіону євреїв живими кидали у глибокі криниці.

Фонд Меморіал убитим євреям Європи

Хажин (Житомирська область), 2018 р. На масовому похованні поблизу Бердичева постійно відбувалися незаконні розкопки. Представник *Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі* збирає людські рештки для захоронення.

ПІЛОТНИЙ ПРОЕКТ

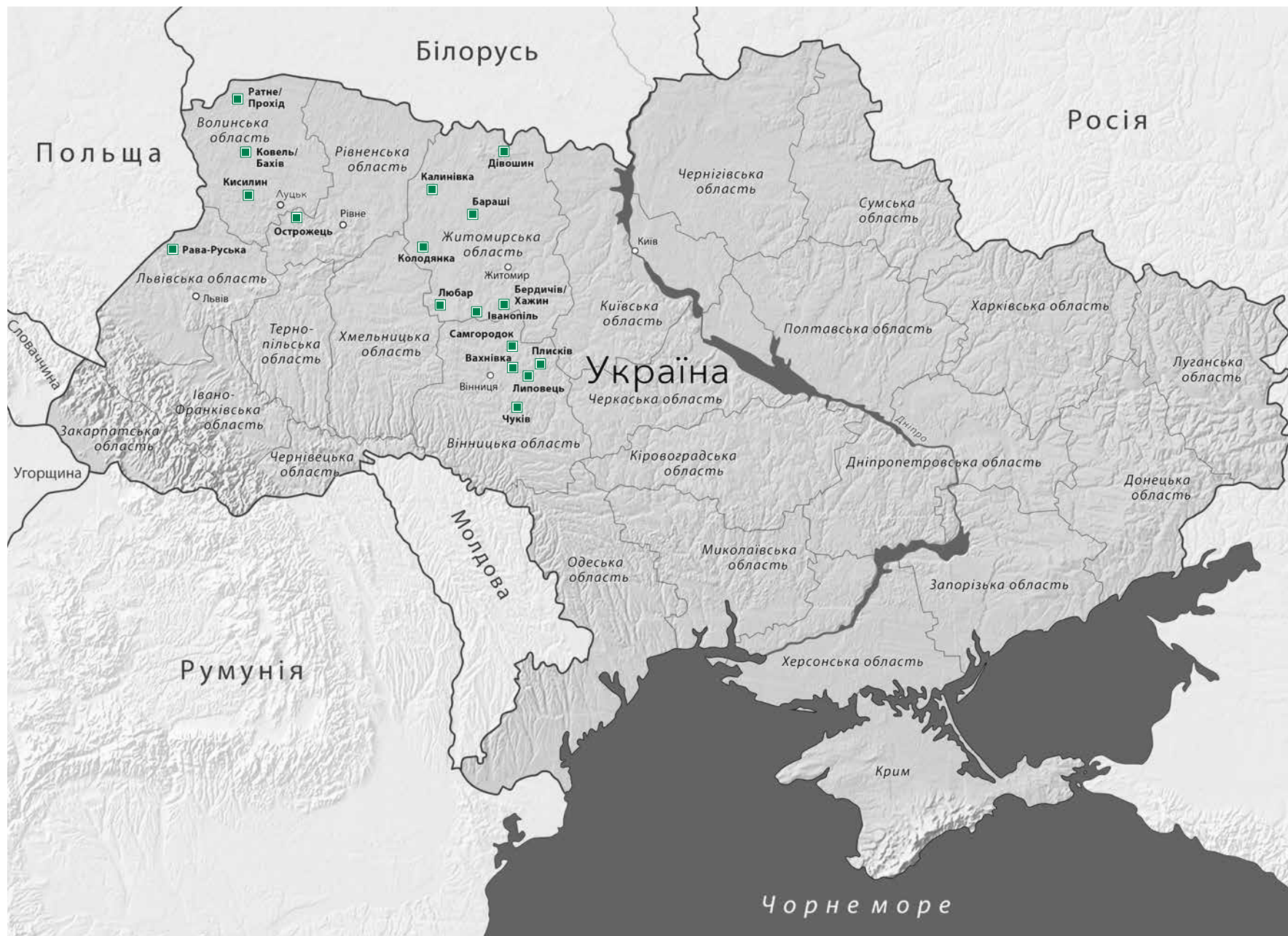
Через шість десятиліть після німецької окупації організація *Яхад-Ин Унум* на чолі зі французьким священником Патріком Дебуа розпочала фіксувати місця масових поховань у колишньому Радянському Союзі. Пошук таких місць ґрунтується переважно на свідченнях очевидців і фінансується *Міністерством закордонних справ Німеччини*. На тлі цього проекту у 2010 р. *Американський єврейський комітет* у Берліні вдався до конкретних кроків щодо захисту масових поховань в Україні. П'ять поховань у західній частині країни – також коштом *Міністерства закордонних справ* – до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Ініціатива за назвою *Protecting Memory* являла собою пілотний проект, метою якого було належне поводження з масовими похованнями часів Голокосту. Він супроводжувався освітніми програмами, орієнтованими на школи регіону.

Бахів (Волинська область), 2015 р.
Меморіальний комплекс нагадує про масові розстріли понад 8 тисяч євреїв із Ковеля у червні 1942 р. та захищає чотири масові поховання.

Острожець (Рівненська область), 2015 р.
Пам'ятний знак та стела з історичною інформацією, де у жовтні 1942 р. розстріляли близько 800 євреїв.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОВАНЬ

Успіх пілотного проекту спонукав *Міністерство закордонних справ Німеччини* у 2016 р. продовжити його. Під патронатом *Фонду Меморіал убитим євреям Європи* відбувся наступний етап визначення та захисту масових поховань – проект *Захистимо пам'ять*. Фонд разом з українськими партнерами облаштував 15 місць пам'яті, зокрема три, що присвячені вбитим ромам.

Межі поховань визначають за допомогою неінвазивних методів із метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих. Масовим похованням і прилеглої території надають адміністративний захист, що передбачає передання цих ділянок у комунальну власність, зміну цільового призначення земель із відповідним внесенням до кадастрових планів та перетворення їх на місця пам'яті.

Вахнівка (Вінницька область), 2016 р.
Співробітники *Центру археології*
Стаффордширського університету із георадаром на Новому єврейському кладовищі.
Частина масового поховання була позначена червоною металевою огорожею.

ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історичне дослідження було ключовим елементом проекту. Вивчення звітів радянської Надзвичайної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, а також документів німецьких судових процесів допомогло визначити приблизне розташування масових поховань ще до початку неінвазивного дослідження територій. Метою проекту *Захистимо пам'ять* є не лише визначення та захист поховань, а й збереження пам'яті про убитих та їхнє життя, а також дослідження злочинів. Тому на всіх місцях пам'яті встановлено стели з інформацією про жертв, злочинців і сам злочин. Науковці, які задіяні у проекті, є своєрідними першопрохідцями, оскільки місця проекту належать до маленьких громад, які майже ніколи не були об'єктом дослідження. Ще одним викликом є брак історичних джерел щодо місць знищення ромів.

Бердичів (Житомирська область), міський архів. Залучений до проекту історик Українського центру вивчення історії Голокосту Михайло Тяглий над історичним документом про єврейську історію міста.

Колодянка (Житомирська область), 2016 р.
Координаторка проекту Олександра Вроблевська і Ананій Макаручук. Він і його брат Аркадій бачили масовий розстріл.
Фонд Меморіал убитим євреям Європи

Чуків (Вінницька область), 2016 р. Історик Михайло Тяглий розмовляє з очевидицею подій, яка пам'ятає про єврейських примусових робітників у селі.
Фонд Меморіал убитим євреям Європи

ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА

Результати історичного дослідження використовують у педагогічній роботі зі школами регіонів, де розташовані місця проекту. Освітня програма покликана спонукати вчителів, учнів і студентів до самостійного пізнання місцевої історії та мотивувати їх опікуватися новими пам'ятними місцями. У травні 2018 р. студенти університетів Житомира та Вінниці провели інтерв'ю у місцях проекту. Вони мали довідатися, якою є індивідуальна та колективна пам'ять громад про Голокост. Під керівництвом партнера проекту – *Українського центру вивчення історії Голокосту* – результати аналізують із метою подальшого використання у педагогічній та історичній роботі за межами проекту.

Проект з усної історії за участі студентів Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2018 р.

Київ, 2017 р. Семінар для вчителів у рамках проекту *Захистимо пам'ять*.

Проект з усної історії за участі студентів Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2018 р.

ОБЛАШТУВАННЯ

Після точного визначення розташування масових поховань потрібно спланувати облаштування місць пам'яті та інформації. Четверо архітекторів, які беруть участь у проекті *Захистимо пам'ять* – Тарас Савка та Анастасія Гулевата зі Львова, Антон Олійник та Ірина Циба з Києва – мусять подолати чимало викликів. Архітектурне облаштування місць має врахувати на розміри масових поховань і водночас захищати могили від осквернення. З одного боку, слід створити гідні місця пам'яті та інформації, з іншого – знайти бюджетне й тривале рішення. Зібраний тут досвід має бути поштовхом для подальших ініціатив щодо охорони інших масових поховань.

Самгородок (Вінницька область), 2019 р.
Роботи на пам'ятному місці, де до цього часу стояв лише обеліск без даних про жертв. Цей обеліск було збережено під час нового облаштування місця пам'яті. Представник Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів Європи супроводжував роботи.

Хажин (Житомирська область), 2019 р.
Топографія місцевості ускладнила захист поховань.

Ліс біля Плискова (Вінницька область), 2019 р. Тут також збережено уже наявний обеліск. Насип із щебеню має захищати масове поховання від зовнішнього втручання.
Фонд Меморіал убитим євреям Європи

בין 1941 ו-1944 חיי השואה נקטעו ברחבי
הארץ ובמיוחד ביישובי האזור
הדרומי. ביישובי האזור נרצחו כ-500
יהודים. נשמתם ירוחם.

הנאצי גם כן הרסו את היישוב
היהודי באזור.

BETWEEN 1941 AND 1944, JEWISH LIFE IN SAMARITIA
AND THE SURROUNDING VILLAGES WAS ERADICATED
BY THE GERMAN OCCUPERS
AND THEIR SUBORDINATE AUTHORITIES.
APPROXIMATELY 500 JEWS WERE MURDERED AT THIS SITE.
MAY THEIR SOULS REPOSE IN THE LAND OF
EVERLASTING LIFE.

IN ADDITION TO THE UNKNOWN PERSECUTORS OF WAR WHO
WERE ALSO SHOT HERE.

הנאצי גם כן הרסו את היישוב
היהודי באזור.

ЦЕРЕМОНІЇ ВІДКРИТТЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ВБИТИМ ЄВРЕЯМ

Під час проекту *Захистимо пам'ять* було облаштовано 15 місць пам'яті та інформації на території 12 громад. З них 12 місць споруджені у пам'ять убитих євреїв та 3 місця – у пам'ять убитих ромів. Урочисті відкриття цих місць пам'яті відбулись у червні та вересні 2019 р. Нащадки єврейських сімей, що мешкали тут раніше, прибули зі Сполучених Штатів Америки, Ізраїлю та Австралії. Зворушливі церемонії відкриття місць пам'яті проходили за активної участі місцевих громад та шкіл, незважаючи на спеку у червні та штормовий вітер і похолодання у вересні 2019 р. Під час виступів у різних громадах багато промовців наголошували на тому, що історія євреїв є частиною української історії.

Самгородок (Вінницька область), вересень 2019 р.
Учні поклали на облаштоване місце пам'яті ляльку, тому що приблизно половина з 500 убитих тут були дітьми.

Колодянка (Житомирська область), червень 2019 р. Зехава Дотан та її сім'я під час розмови з місцевими жителями. Її матір родом із Колодянки, пережила Голокост. На передньому плані праворуч – Ананій Макарчук. Він був свідком розстрілів, під час яких втратив своїх єврейських однокласників.

Вахнівка (Вінницька область), вересень 2019 р.
Численні місцеві жителі беруть участь у церемонії відкриття місця пам'яті на Новому єврейському кладовищі.

ВАХНІВКА

Місце пам'яті серед лісу, недалеко від с. Вахнівка (Вінницька область). За один день, весною 1942 р., тут було розстріляно щонайменше 400 місцевих євреїв.

Місце пам'яті близько 40 єврейських жертв на Новому єврейському кладовищі у Вахнівці.

ПЛИСКІВ

Основним місцем розстрілу євреїв із Плискова (Вінницька область) та околиць у 1941–1943 рр. неодноразово слугувала територія колишнього кладовища для тварин за межами містечка. Під час найбільшої «акції» в жовтні 1941 р. тут за один день розстріляли понад 500 євреїв.

У центрі Плискова, завдяки місцевій ініціативі, частина масового поховання була огорожена бетонним парканом. У рамках проекту місце пам'яті було доповнене пам'ятним знаком та інформаційною стелою.

ЧУКІВ

Поблизу с. Чуків (Вінницька область) у лютому 1943 р. було розстріляно або забито до смерті близько 300 непрацездатних євреїв з тамтешнього табору примусових робіт. Більшість євреїв походила з окупованих Румунією територій України.

САМГОРОДОК

У полі поблизу с. Самгородок (Вінницька область) 4 червня 1942 р. було розстріляно щонайменше 500 євреїв. Тут було вбито також 15 радянських військовополонених.

КОЛОДЯНКА

На полі, на околиці с. Колодянка (Житомирська область) було вбито близько 100 євреїв з села та прилеглих територій. Точне місцезнаходження поховань під час археологічних досліджень визначити не вдалося. Поряд з пам'ятником 1990-х років було встановлено інформаційну стелу.

БАРАШІ

Восени 1941 р., у полі за 4 км від містечка Барашів (Житомирська область) було вбито понад 170 євреїв з Барашів та околиць, яких закопали у двох масових похованнях.

ЛЮБАР

У Любарі (Житомирська область) за переписом населення 1939 р. проживали понад 1800 євреїв (70 % населення). Більшість із них були розстріляні восени 1941 р. у піщаному кар'єрі. Вже наявне місце пам'яті було доповнене інформаційною стелою.

Близько 500 єврейських чоловіків з Любара були розстріляні у серпні 1941 р. поблизу с. Юрівка. Під час археологічних досліджень точне місцезнаходження поховань визначити не вдалося. На згадку про жертв було встановлено інформаційну стелу в рамках проекту та пам'ятний знак за ініціативою місцевого жителя.

ЛИПОВЕЦЬ

У полі поблизу м. Липовець (Вінницька область), починаючи з кінця квітня 1942 р. було розстріляно та закопано у двох масових похованнях понад 950 євреїв. Одне з масових поховань було дещо більш захищене великими деревами, інше дедалі більше пошкоджувалося під час сільськогосподарських робіт.

ХАЖИН

У Хажині (Житомирська область) знаходиться одне з декількох великих масових поховань поблизу Бердичева. Із середини серпня 1941 р. це місце багаторазово використовувалося для масових розстрілів євреїв (імовірно, також і радянських військовополонених). Велика кількість жертв на цьому місці (за даними радянської Надзвичайної державної комісії, тут розстріляли 10 656 осіб), його незахищеність та систематичне порушення спокою померлих мародерами, зробило завдання захисту цього місця першочерговим.

Представники *Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі* разом з місцевим рабином, представником єврейської громади Бердичева та двома археологами із *Центру археології Стаффордширського університету* оглядають сліди мародерства у Хажині, квітень 2017 р.

ХАЖИН

Облаштоване місце пам'яті, жовтень 2019 р.

Для надійнішого захисту поховань яр був укріплений та засипаний камінням.

ВИСТАВКА У БЕРДИЧЕВІ

У XIX ст. Бердичів у центральній Україні був багатокультурним містом. Близько 1900 р. євреї становили тут 80 % населення. Ремісництво й торгівля процвітали. Місто вважали одним з центрів релігійного руху хасидизму. Важливу роль відігравала також польсько-католицька частина населення. За даними радянської Надзвичайної комісії, під час німецької окупації, у різних місцях Бердичева й на його околицях шляхом масових розстрілів було знищено близько 30 тисяч євреїв.

У рамках щорічної церемонії вшанування пам'яті жертв Голокосту на уже наявному пам'ятному місці у центрі Бердичева 16 вересня 2019 р. було відкрито виставку просто неба, яка була створена завдяки тісній українсько-німецькій співпраці. У церемонії взяли участь представники посольств Німеччини, Держави Ізраїль, США та численні місцеві жителі. Виставка складається із тримовних інформаційних стендів, що висвітлюють історію єврейського життя у місті, загибель єврейських жителів та складний шлях до гідного вшанування пам'яті вбитих євреїв.

Бердичів (Житомирська область), вересень 2019 р. Церемонія вшанування пам'яті жертв Голокосту на центральному місці пам'яті у Бердичеві та відкриття виставки просто неба.

Бердичів, близько 1900 р., ліворуч – Успенський собор, праворуч – монастир Босих Кармелітів; ліворуч перед монастирем – триповерхова Староміська синагога.
Фонд Меморіал убитим євреям Європи

Бердичів, Велика Хоральна синагога. З 1960-х рр. будівля використовується як фабрика.
Фонд Меморіал убитим євреям Європи

МИХАЙЛО ВАЙНШЕЛЬБОЙМ

Михайло Вайншельбойм, 1928 р. н., мешкав зі своєю сім'єю у Бердичеві. Влітку 1941 р. внаслідок бомбардувань Вермахту вони втратили житло й переїхали до тітки у створене німцями гетто. 15 вересня 1941 р. в дім увірвалися українські поліцейські. Німецькі окупанти ухвалили рішення про знищення більшої частини єврейського населення. Михайлові вдалося втекти. Його матір з іншими трьома дітьми відвели до аеродрому на розстріл. Батька німці спершу залишили в живих, бо він був ремісником. З листопада 1941 р. Михайла разом з батьком пригнали до хутора Сокуліно. Там, на полі, їх змусили роздягтися. Вони попрощалися один з одним. Тринадцятирічний хлопець сховався у високій траві, поповз геть і врешті знайшов допомогу в неєвреїв, у сім'ї Савелків. Після закінчення окупації він повернувся до Бердичева.

Сім'ї Юданіних і Вайншельбоймів перед війною.
Понад 30 родичів Михайла Вайншельбойма було
вбито у Бердичеві та його околицях.
З приватного родинного архіву

ГАЛИНА ШУЛЯТИЦЬКА

Галина Шулятицька, 1932 р. н., донька бердичівського єврея Юхима Сендлера та його дружини, християнки Раїси Шулятицької. На час німецького вторгнення сім'я мешкала у Білорусі, де батько керував фабрикою. Його мобілізували до Червоної армії, а Раїса з трьома дітьми змушена була тікати. Молодші сестра та брат Галини – Віолетта й Генріх – померли від голоду. Сама ж Галина ледве не стала жертвою німецького масового розстрілу в Бобруйську. У грудні 1941 р. Раїса й Галина дісталися Бердичева. З великими труднощами вони знайшли людей, які їх прийняли. Мати і дочка жили у постійному страху перед викриттям, однак їм вдалося вижити. Юхима Сендлера вважали зниклим безвісти під час війни. По війні Галина закінчила педагогічний інститут у місті, працювала у вечірній школі.

Галина (ліворуч) із матір'ю, батьком
і сестрою Віолеттою
З приватного родинного архіву

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВБИТИХ РОМІВ

Роми також стали жертвами масових розстрілів у 1941–1944 рр. У окупованій німцями частині України загинуло близько 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Наразі документально зафіксовано 139 місць злочину. Румунське керівництво, яке було союзником Германського райху, депортувало близько 25 тисяч ромів у підконтрольні Румунії південноукраїнські області між річками Дністер і Південний Буг. Кількість жертв тут – понад 11 тисяч осіб. У червні 2019 р. у рамках проекту *Захистимо пам'ять* поблизу сіл Калинівка та Дівошин на півночі України було урочисто відкрито два місця пам'яті та інформації, які нагадують про злочини проти ромів. В Іванополі у рамках проекту було споруджено інформаційну стелу поблизу могили, в яку вбитих ромів перепоховали після війни. Зворушливі церемонії відкриття мають важливе значення для українських ромів, які часто зазнають утисків у суспільстві.

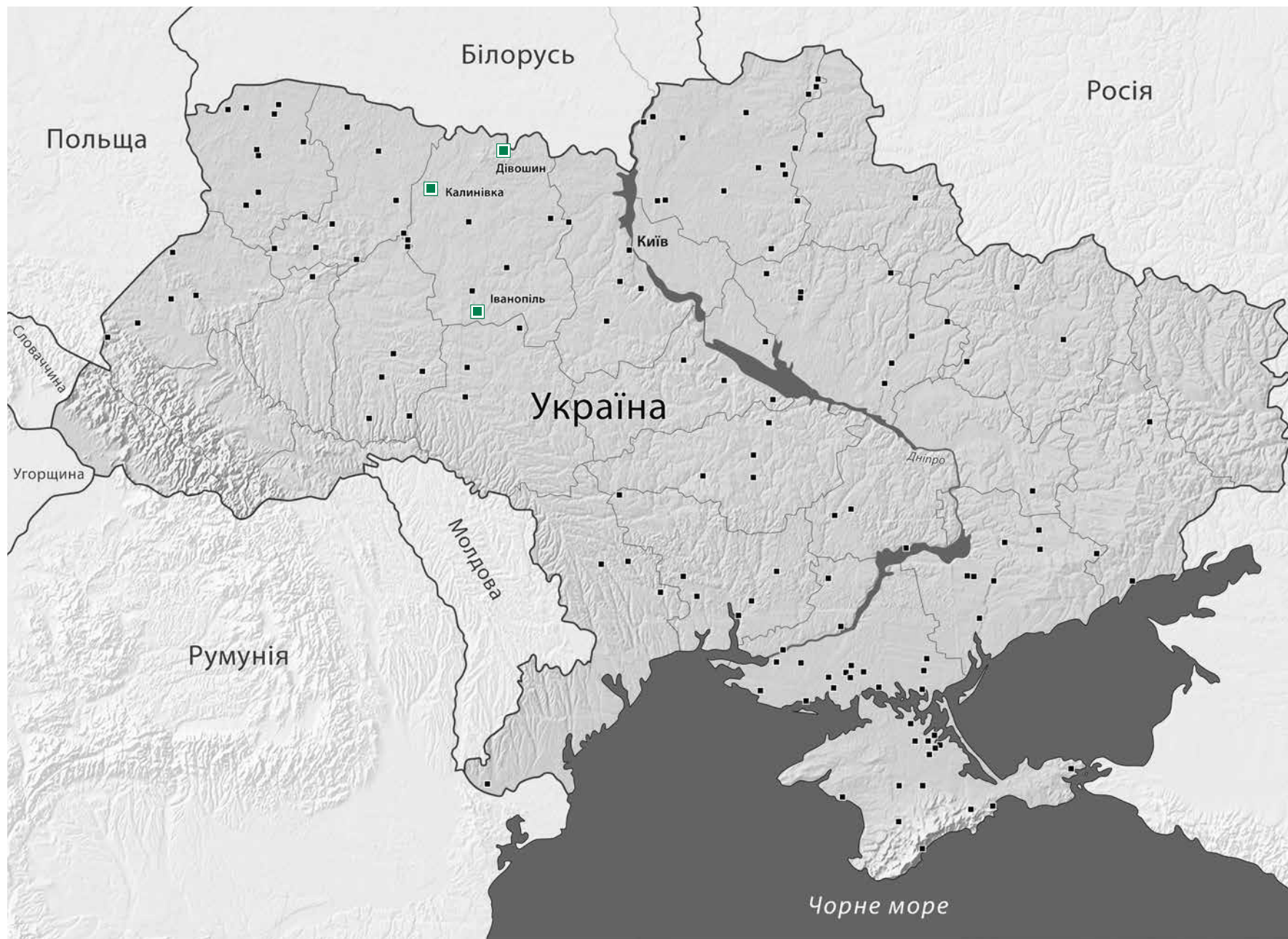
Калинівка (Житомирська область), червень 2019 р.
Під палючим сонцем місцеві жителі беруть участь у церемонії відкриття місця пам'яті.

Івано́поль (Житомирська область), червень 2019 р.
Церемонія відкриття інформаційної стели.

Дівошин (Житомирська область), червень 2019 р. Численні місцеві жителі та гості беруть участь у церемонії відкриття.

139 відомих на сьогодні на теренах України місць загибелі
ромського населення у 1941–1944 рр. Виділено три місця пам'яті
вбитим ромам, облаштованих у рамках проекту *Захистимо пам'ять*.
Михайло Тяглий (зміст), mr-kartographie, Gotha (карта)

Дівошин (Житомирська область), червень 2019 р.
Виступ акторів Академічного музично-драматичного
циганського театру Романс (Київ) та його керівника
Ігоря Крикунова під час церемонії відкриття місця
пам'яті. На краю села у 1942 р. було розстріляно
близько 80 ромів.

Калинівка (Житомирська область), червень 2019 р. За
даними радянської Надзвичайної державної комісії,
під час німецької окупації в амбарі на краю села було
спалено живцем 32 роми.

Івано́поль (Житомирська область), жовтень 2019 р. У 1942 р. у
Івано́полі було вбито від 40 до 80 ромів. Інформаційна стела
присвячена усім жертвам німецької окупації в Івано́полі –
євреям, ромам, радянським військовополоненим, а також тим,
кого вбили як політичних противників націонал-соціалізму.

ІМПРЕССУМ

Захистимо пам'ять – проект Фонду Меморіал убитим євреям Європи у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту. Проект фінансується Міністерством закордонних справ Німеччини.

Auswärtiges Amt

Федеральний Фонд Меморіал убитим євреям Європи опікується Меморіалом убитим євреям Європи, Меморіалом переслідуваним у часи націонал-соціалізму гомосексуалам, Меморіалом убитим у часи націонал-соціалізму сінті та ромам Європи, а також місцем пам'яті та інформації жертвам убивств через нацистську програму „евтаназії“. Фонд виконує розпорядження закону щодо «забезпечення збереження пам'яті про всіх жертв націонал-соціалізму та їх належне вшанування».

Фонд працює за підтримки Уповноваженої Федерального уряду Німеччини з питань культури та ЗМІ

Die Beauftragte der Bundesregierung
für Kultur und Medien

на підставі рішення Бундестагу Німеччини.

Тексти: д-р Ульріх Бауманн, д-р Світлана Бурмістр
Редактори: Уве Ноймеркер, Михайло Тяглий,
Марія Гончаренко-Шуберт (українська версія)
Переклад українською: Марія Лозицька
Дизайн брошури: Сюзанне Бенцінг
Команда проекту *Захистимо пам'ять*: Олександра Вроблевська,
д-р Світлана Бурмістр, Божена Козакевич, Марія Гончаренко-Шуберт,
Рей Брандон (2016–2018 рр.)

Для полегшення читання в тексті використовується переважно форма чоловічого роду. Вся інформація, безперечно, стосується осіб обох статей.

www.erinnerungbewahren.de/uk/
www.stiftung-denkmal.de
www.protecting-memory-ua.org

Якщо не зазначено інше, авторкою фотографій є Анна Войтенко, Фонд Меморіал убитим євреям Європи.

У серпні 2019 р. міністр закордонних справ Німеччини Гайко Маас відкрив у приміщенні Міністерства закордонних справ Німеччини у Берліні виставку про проект *Захистимо пам'ять*. Пересувна виставка також буде показана в Україні.

Фонд Меморіал убитим євреям Європи, фотограф: Марко Пріске

Фото на обкладинці: Любар (Житомирська область), червень 2019 р. Мая Бондарчук – єдина єврейка, яка мешкає тут – тримає в руках фотографію своїх убитих дідуса і бабусі.